

KAI KURIE GAMTOS FILOSOFIJOS KLAUSIMAI SENAJAME VILNIAUS UNIVERSITETE (XVII a.—XVIII a. PIRMOJI PUSĖ)

R. PLECKAITIS

1. Medžiaga gamtos filosofijai tirti

Ilgiausias filosofijos raidos mūsų krašte laikotarpis — scholastinės filosofijos laikotarpis — tebėra mažai ištirtas. Siame darbe nušviečiamas iki šiol netyrinėtas klausimas — scholastinė gamtos filosofija senajame Vilniaus universitete.

Su scholastika pirmiausia susipažino tie Lietuvos bajorų vaikai, kurie vykdavo mokytis į užsienį. Mūsų krašte scholastinė filosofija atsirado XVI a. antrojoje pusėje, atvykus į Lietuvą jėzuitams kovoti su plitusia reformacija. Svarbi jėzuitų kovos su reformatais priemonė buvo švietimas. Kadangi feodalinės diduomenės ir katalikų bažnyčios tikslams — įteisinti feodalinį išnaudojimą — geriausiai tiko viduramžių scholastika, tai ji ir viešpatavo mūsų krašto mokyklose iki pat XVIII a. vidurio. Scholastika į Lietuvą buvo importuota iš užsienio. Kalbamuoju laikotarpiu Vakarų Europoje scholastika buvo smarkiai pakirsta. Renesanso laikotarpio humanistai ir naujųjų laikų filosofai scholastiką negailestingai kritikuodavo, išjuokdavo. Tačiau scholastika nenorėjo užleisti savo pozicijų, konsolidavosi, universitetai ir mokyklos tebebuvo dvasininkų rankose. XVI a. scholastika net savotiškai atgimsta, t. y. atsiranda vadinamoji antroji scholastika, ypač pasireiškusį po Tridento bažnytinio susirinkimo. Kaip tik tokią scholastiką perėmė jėzuitai ir kiti vienuolių ordinai, steigę mokyklas Lietuvoje.

Filosofija buvo dėstoma Vilniaus universitete, arba akademijoje, kur buvo atskiras filosofijos fakultetas, taip pat vidurinio lavinimo mokyklose, vadinamosiose kolegijose. Tokios kolegijos buvo Kražiuose, Kaune, Nesvyžiuje, Gardine ir kitose tuometinės Lietuvos vietose. Buvo ir žemesnio tipų kolegijų, kuriose filosofijos nedėstyta.

Atvykę į Lietuvą, jėzuitai jau po metų (1570 m.) Vilniuje įsteigė kolegiją, kurioje buvo dėstoma ir filosofija. Tačiau apie filosofijos dėstymą joje turime gana mažai žinių; nėra išlikusio nė vieno joje skaityto filosofijos kurso. 1579 metais įkūrus Vilniaus universitetą, jis tapo scholastinės filosofijos skleidimo centru Lietuvoje. Kaip ir kitų tuometinės Europos šalių universitetuose, Vilniaus universitete filosofijos kursą sudarė keturios dalys: logika, gamtos filosofija, metafizika ir etika. Visos šios disciplinos buvo išdėstomos per 3 metus, jas visas dėstė tas pats profesorius. Filosofijos disciplinų dėstymo organizavimas nušviestas mano straipsnyje „Scholastinė logika Lietuvoje“¹.

Gamtos filosofija kitaip dar buvo vadinama fizika (*philosophia naturalis seu physica*). Pats terminas „fizika“ perimtas iš graikų. Antiki-

¹ Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Filosofija, II, 2 sąs., V., 1962.

nėje filosofijoje jis reiškė bendriausią mokymą apie gamtą. Kartais vietoj pavadinimo *philosophia naturalis* rašydavo *scientia naturalis seu physica*. Gamtos filosofija buvo dėstoma po logikos, antraisiais mokslo metais. Šis kursas buvo stambiausia filosofijos dalis. Fizikos kursas ypač išsiplėtė XVII a. pabaigoje — XVIII a. pirmojoje pusėje. Tada gamtos filosofijai išdėstyti jau neužtekdavo vienerių metų; ji būdavo studijuojama ir trečiaisiais metais. Dėl to sutrumpėjo metafizikos kursas, o etikos kursas dažnai iš viso nebebuvo dėstomas. Toks fizikos kurso išplėtimas aiškintinas tuo, kad ryšium su naujųjų laikų gamtos mokslo ir filosofijos plitimu scholastikai reikėjo platesnės argumentacijos savo teiginiams apginti.

Gamtos filosofiją sudarė 5 atskiros dalys, vadinamos traktatais arba disputacijomis. Pirmiausia buvo dėstoma Aristotelio knyga „Fizika“. Ši dalis vadinosi „Apie gamtos kūno pradus“ arba „Apie gamtos kūną apskritai“ („De principiis corporis naturalis“ arba „In octo libris Aristotelis de physico auditu seu de corpore naturali in communi“, arba „De ente mobili in communi. Divisa in 8 libros Physicorum“ ir pan.). Antroji fizikos dalis vadinosi „Apie pasaulį ir dangų“ („De mundo et coelo“) — komentarai to paties pavadinimo Aristotelio traktatams. Kai kada ši kurso dalis būdavo išdėstoma dviem atskirais traktatais — „Apie pasaulį“ ir „Apie dangų“. Trečioji dalis — „Apie atsiradimą ir išnykimą“ („De ortu et interitu seu de generatione et corruptione“). Ir šioje dalyje buvo dėstomi to paties pavadinimo Aristotelio veikalai. Ketvirtoji dalis — traktatas „Apie meteorus“ („De meteoris“) — tai Aristotelio „Meteorologijos“ išdėstymas. Penktoji dalis — traktatas „Apie sielą“ („De anima“) — tai scholastinė psichologija. Dėstant šią dalį, buvo aiškinamas Aristotelio veikalas „Apie sielą“.

Kai kada atskira kurso dalimi buvo laikomi samprotavimai apie elementus („De elementis“). Tačiau dažniausiai skyrius „Apie elementus“ būdavo prijungiamas prie antrosios, trečiosios arba ketvirtosios kurso dalies. Kadangi Aristotelis gamtos filosofijos klausimus nagrinėjo dar ir kituose, o ne tik nurodytuose, veikaluose, tai jais taip pat buvo remiamasi. Ypač buvo remiamasi veikalu „Metafizika“.

Traktatų išdėstymo eilė įvairių autorių kursuose šiek tiek skiriasi. Dėl pirmosios dalies nesutarimų nebūdavo — visi ją dėstė pirmuoju traktatu. Kai dėl kitų dalių, tai daugelis autorių laikėsi principo, kad po pirmosios dalies tuojau reikia dėstyti pažiūras į objektus, kurie neatsiranda ir neišnyksta (*de corpore ingenerabili et incorruptibili*), ir dėstė traktatą „Apie pasaulį ir dangų“. Toliau buvo stengiamasi aiškinti objektus, kurie atsiranda ir išnyksta, ir todėl buvo dėstomas traktatas „Apie atsiradimą ir išnykimą“. Bet J. Žabickis antrąją ir trečiąją fizikos dalis sukeičia vietomis. Dėstytojai labiausiai nesutardavo dėl paskutinių dviejų kurso dalių dėstymo eilės. Vieni pirmiau dėstė traktatą „Apie sielą“, kiti jį dėstė kurso pabaigoje, o M. Karskis traktatą „Apie meteorus“ dėstė kaip trečiąją dalį po traktato „Apie pasaulį ir dangų“. Jis išskiria dar ir šeštą kurso dalį — „Apie elementus“. Paprastai kiti to nedarydavo. Apskritai fizikos kurso dalių dėstymo eilės skirtumai buvo formalūs.

Medžiagą scholastinei gamtos filosofijai senajame Vilniaus universitete tirti sudaro jame dėstyti gamtos filosofijos, arba fizikos, kursai. Tie kursai — tai studento užrašytos profesoriaus paskaitos. Užrašytos pažodžiui, nes kursas būdavo diktuojamas, ką kartais nurodo ir patys studentai. Antai J. Drevso fizikos kurse psichologijai skirtas traktatas pavadinamas taip: „Tractatus philosophicus in tres libros Aristotelis de anima. Dictatus 2 decembris anno domini 1682“². Ne visuose fizikos kursuose yra

² Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, Nr. 2094, p. 66. Toliau bus nurodoma tik Rankraščių skyriaus signatūra.

visos 5 dalys, t. y. jos neiškilo iki mūsų dienų. Nėra išlikusių fizikos ir apskritai filosofijos kursų iš XVI amžiaus. Pirmasis išlikęs fizikos kursas datuojamas 1616 metais. Tuo tarpu pirmasis turimas logikos kursas datuojamas 1606 metais. Jį dėstė nežinomas autorius Vilniaus universitete.

Štai duomenys apie turimus scholastinės gamtos filosofijos kursus, dėstytus Vilniaus universitete.

Autorius	Metai	Rankraščių skyriaus signatūra
?	1616	2016
?	1626/1627	2091
Milevskis Andriejus ..	1629	2319
Hincas Gregorijus ..	1639/1640	2153
*Požeckis Tomas	1643/1645	2097; 2098
?	XVII a. I pusė	2240
?	1668/1669	2230
Sadkovskis Jonas	1673	2184
Drevsas Joanas	1682/1683	2094
*Burba Jeronimas	1681/1684	2175; 2056
*Modzelevskis Zachari- jas	1686	2042
*Stanislavskis Jurgis ..	1687/1688	D 1150
Žabickis Jonas	1690/1691	2005
Losievskis Stanislovas	1693	2192
Brikcijus Joanas	1695/1697	2131
Karskis Motiejus	1696/1699	2090; 1230
*Jelenskis Aleksandras	1697/1699	2112; 2113
?	XVII a. II pusė	2204
?	XVII a. II pusė	2154
?	XVII a. II pusė	2010
?	XVII a. II pusė	2072
*Einoravičius Kristupas	1702/1703	771
*Henrichsonas Joanas	1705	1208
*Gizbertas Boguslavas	1721/1722	860
*Hliničius Jonas	1723/1725	1077
Viežbickis Feliksas ..	1735/1738	1019
Aucepius Teodoras ..	1736	D 1376
?	1742/1743	BF 37.38.39 ³
Junevičius Mykolas ..	1743/1744	1024 ⁴

Kai iš viso fizikos kurso tėra išlikusi fizika, tai nurodyti jos dėstymo metai, o kitais atvejais nurodyta viso turimo filosofijos kurso dėstymo metai. Žvaigždute pažymėtos kursų autorių pavardės nustatytos netiesiogiai. Universiteto mokslinių laipsnių teikimo registracijos rankraštiniame knygoje „Laureae Academiae“ pateikiami duomenys apie mokslinį laipsnį gaunančio asmens veiklą — kokiose mokyklose ir kokius dalykus jis dėstė. Pavyzdžiui, 1704 metais, suteikiant filosofijos laipsnį Joanui Henrichsonui, nurodoma, kad jis tais metais Vilniaus universitete dėstė logiką. Kitoje knygos vietoje nurodoma, kad jis 1705 metais dėsto fiziką. Kurse Nr. 1208 tepažymėta, kad jis dėstyta Vilniaus universitete. Iš „Laureae Academiae“ duomenų darosi aišku, kad tai J. Henrichsono

³ Šis kursas saugomas LTSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje.

⁴ Šio kurso traktatą „Apie gamtos kūno pradus“ studentas klausė Gardino jėzuitų kolegijoje.

dėstytas fizikos kursas. Šio kurso 407 puslapyje autorius sakosi kai kurias naujas pažiūras pirmiausia išgirdęs Vokietijos ir Austrijos akademijose, o šioje valstybėje (suprask — Lietuvoje) irgi atsiranda tokių pažiūrų šalininkų ir jų atsiranda Vilniaus akademijoje. Taigi aišku, kad kurso autorius buvo svetimtautis, jėzuitų ordino vadovybės atsiųstas dėstyti į Vilniaus universitetą. Arba štai „Laureae Academicae“ 319 puslapyje nurodoma, kad lietuviui Tomui Požeckiui 1645 metais suteikiamas filosofijos magistro laipsnis, o 394 puslapyje rašoma, kad jis 1646 metais universitete buvo metafizikos profesorius. Vadinasi, 1643/1644 mokslo metais jis dėstė logiką, o 1644/1645 mokslo metais — gamtos filosofiją. Tai atitinka kursą Nr. 2097, kurio 633 puslapyje taip pat paminėta, kad profesorius T. Požeckis gavo mokslinį laipsnį. Panašiai ištyrus įvairius filosofijos kursuose pasitaikančius priedašus, man pavyko atrasti daugiau filosofijos kursų, dėstytų Vilniaus universitete ir kitose Lietuvos mokyklose, negu tai nurodė rankraščių katalogo sudarytojai V. Tatarkevičius ir M. Brenšteinas. Tačiau yra apie 100 filosofijos kursų, kurių kilmė dar neišaiškinta.

Medžiaga scholastinei gamtos filosofijai Vilniaus universitete tirti sudaro ir tie jo profesorių kursai, kuriuos jie skaitė kitose mokyklose. Toks yra Michaelio Paunico kursas (Nr. 1176), dėstytas 1717—1719 metais Brunsbergo jėzuitų kolegijoje. 1719—1721 metais Paunicas dėstė filosofiją Vilniaus universitete, ir todėl mažai tikėtina, kad jis būtų dėstęs skirtingai nuo to, ką dėstė Brunsberge.

Iš spausdintų veikalų yra išlikęs universitete dėščiusio Adomo Krasnomboskio filosofijos kursas „Philosophia Aristotelis“, išleistas 1678 metais Varšuvoje. Didžiausia jo dalis skirta fizikai. Plačiausias gamtos filosofijos veikalas — tai Adalberto Tilkovskio 10 tomų „Physica curiosa“ (1680—1690). J. Bielinskis veikale „Uniwersytet Wileński“ nurodo, kad A. Tilkovskis 1677—1681 metais dėstė filosofiją Vilniaus universitete. Tur būt, tai teisinga, nors registracijos knygoje „Laureae Academicae“ 1673 metais, suteikiant A. Tilkovskiui mokslinį laipsnį, tenurodyta, kad jis tais metais buvo Vilniaus universiteto ordinarinis matematikos profesorius. Tačiau kartais J. Bielinskis teiginiais reikia abejoti, o kai kada jie aiškiai klaidingi. Pavyzdžiui, J. Sadkovskio fizikos kursą užrašė jo paskaitas klausęs studentas P. P. Bistžickis⁵. Knygoje „Laureae Academicae“ ir kituose šaltiniuose taip pat nurodyta, kad J. Sadkovskis 1672—1675 metais universitete dėstė filosofiją. Tuo tarpu J. Bielinskis studentą Bistžickį padarė Vilniaus universiteto fizikos profesoriumi.

Gamtos filosofijos klausimai liečiami ir Alberto Kojalavičiaus knygoje „Apie tuštumą“ („Oculus ratione correctus... De vacuo“, Vilnae, 1648). Medžiagą gamtos filosofijai tirti taip pat sudaro disertacijos filosofijos mokslų laipsniams gauti ir tezės, kurias rašydavo kai kurie studentai, baigdami universitetą. Tezės galėdavo viešai ginti tik patys gabiausieji. Tai nusprendavo universiteto vadovybė. Dažnai tezės būdavo išspausdinamos ir vadinamos *Theses* arba *Conclusiones*. Jos būdavo nedidelės apimties — nuo kelių iki keliasdešimt puslapių. Ko nors vertingesnio jose nebūdavo: studentas išdėstydavęs tai, ko buvo išmokęs. Štai studentas Petras Serbinavičius paskutiniaisiais filosofijos studijų metais (1649 m.), studijuodamas metafiziką („metaphysices auditor“), išleidžia tokias *conclusiones* („Compendium universae philosophiae naturalis“), kurias gina filosofijos magistro laipsniui gauti. Tai bendriausi gamtos filosofijos teiginiai, išdėstyti 40-je puslapių. Panašiai ir studentas Steponas Lukaševi-

⁵ Nr. 2184, p. 2: „Philosophia naturalis sive physica. Per me Petrum Paulum Bystrzycki S. Jesu sub. R. P. Ioanne Sadkowski eiusdem Societatis Jesu. In Alma Academia et Universitate Vilmensi Societatis Jesu 1673“.

čius 1677 metais, paskutiniais mokslo metais, klausydamas metafiziką ir jau turėdamas bakalauro laipsnį, profesoriaus Joano Svango vadovaujamas, gina „Theses philosophicae“, t. y. teiginius iš logikos, gamtos filosofijos ir metafizikos. Visos jo tezės išdėstytos 24 puslapiuose. O 1688 metais studentas Jurgis Grinkevičius savo „Conclusiones ex universa philosophia“ išdėsto tik 3 puslapiuose.

2. Gamtos filosofijos problematika

Gamtos filosofija buvo suprantama kaip grynai teorinis mokslas, savarankiškas, nesubordinuotas jokiai kitai filosofinei disciplinai, tiriantis gamtos kūnus, jų savybes: „Fizika yra tikras mokslas... Fizika yra grynai teorinis mokslas... Fizika nėra subordinuota kokiam nors kitam mokslui... Adekvatus materialus fizikos objektas yra gamtos kūnas su visomis savo savybėmis“⁶.

Gamtos filosofijos kursas savo dėstymo forma nesiskiria nuo kitų scholastinių disciplinų. Čia ir traktatai, disputacijos, skyriai ir argumentai už ir prieš, ir priešininko teiginių paneigimas, apskritai tariant, tipiška scholastinio įrodinėjimo technika. Šios technikos studentas jau buvo pramokęs pirmaisiais metais, klausydamas logiką, ir todėl fizikos kurse profesorius plačiai vartoja įvairius scholastinio įrodymo metodus. Didžiausia šio metodo yda buvo ta, kad, skirstydami sąvokas, profesoriai suteikdavo joms ir daug netikrų reikšmių, kuriomis operuodami siekdavo įrodyti idealistinius spekuliatyvinius teiginius.

Didžiausias scholastinės filosofijos autoritetas buvo Aristotelis. Senajame Vilniaus universitete taip pat buvo dėstoma ne gamtos filosofija, bet Aristotelio gamtos filosofija. Tai matyti jau iš traktatų pavadinimų: „Philosophia naturalis pars prima. De corpore naturali in communi; supra octo Aristotelis de physico auditu libros“; „Disputatio II. In duos libros Aristotelis de ortu et interitu seu de generatione et corruptione“; „Disputatio in 8 libros Aristotelis“ ir pan.

Tačiau Aristotelis nebuvo aiškinamas betarpiškai. Jis buvo aiškinamas, remiantis viduramžių scholastikos autoritetais — Tomu Akviniečiu, Dunsu Skotu, Viljamu Okamu. Kai kurie dėstytojai remdavosi ir žymiausių viduramžių gamtamokslinės krypties atstovu Rodžeriu Bekonu, nors neretai jo pažiūras ir kritikuodavo. Dideliu autoritetu gamtos filosofijoje buvo laikomas ir patristikos atstovas šv. Augustinas. Kita vertus, buvo remiamasi žymiausiai XVI—XVII a. scholastikos autoritetais — jėzuitų ir kitų vienuolių ordinų teoretikais, tokiais kaip Suarezas, Ruvijus, Toletas, Ariaga, Fonseka, Kajetanas, Komptonas ir kiti. Šie vadinamosios antrosios scholastikos teoretikai retai sekė kuriuo nors vienu žymiu scholastikos klestėjimo laikotarpio atstovu. Dabar nebuvo taip, kaip XV amžiuje, kai universitetuose buvo ir tomistinės filosofijos katedra, ir Dunso Skoto pažiūrų šalininkų katedra. Nors Tridento bažnytinis susirinkimas ir buvo paskelbęs Tomo Akviniečio pažiūras teisingiausiomis, tačiau jėzuitų teoretikai buvo įžvalgūs. Jie matė, kad Tomo Akviniečio pažiūros nebeatitinka laiko dvasios. Todėl jie Tomo Akviniečio pažiūras jungdavo, derindavo su Dunso Skoto, Okamo ir kitų nominalistų pažiūromis. Dėl tokio jungimo nominalizmas netekdavo novatoriško pobūdžio, tapdavo įprastine scholastine sistema. Šios tendencijos buvo būdingos ir gamtos filosofijos dėstymui senajame Vilniaus universitete. Čia Tomo Akviniečio pažiūros neretai būdavo kritikuojamos, pasisakant „contra Thomistos“, nors netrukdavo pasisakymų ir prieš skotistus, nominalistus.

⁶ Nr. 2090, pars II, p. 1 v.—2 v.

Scholastikos profesorius Vilniaus universitete buvo suvaržytas jėzuitų ordino vadovybės nustatytų dėstytojų nuostatų — *Ratio Studiorum*. Šiuose nuostatuose pabrėžiama, kad savarankiškai negalima dėstyti jokių naujų doktrinų, kurios ordino vadovybės neaprobuotos. Jokių uždraustų knygų negalima rodyti studentams. Klausimais, kuriais leidžiama ginčytis, reikia ginti tiek vieną pusę, tiek kitą, žiūrint, kurios naudai daugiau galima pateikti argumentų iš autoritetų veikalų. Aristotelį reikia dėstyti pagal labiausiai nusipelnčius interpretatorius. *Ratio Studiorum* rekomenduoja apie Tomą Akvinietį atsiliiepti tik pagarbiai, draudžia plačiau dėstyti Averoeso ir averoistų pažiūras, kurias reikalauja kritikuoti. Naujųjų laikų filosofų teorijas nebuvo leidžiama dėstyti, tebuvo galima nurodyti, kad jos klaidingos. Sekdamas šiais nuostatais, kartais pats dėstytojas nurodydavo, kad tokias ir tokias pažiūras dėstyti uždrausta: „Dvi arba daugiau substancialios formos, tiek tos pat rūšies, tiek priešingos, negali natūraliai būti kartu toje pačioje materijoje. Priešinga pažiūra mūsų mokyklose cenzūros uždrausta“⁷. „Yra pirminė materija, kuri yra bendras substancialių formų subjektas. Taip kartu su Aristotelium teigia visi jėzuitų ordino daktarai. Priešingai dėstyti mūsų mokyklose uždrausta“⁸. Filosofijos dėstytojo titulas buvo ne pateikti naujų žinių, o saugoti senąsias.

Tačiau praktiškai ne visuomet būdavo taip, kaip to reikalavo *Ratio Studiorum*. Netrukus Vilniaus universitete ir kritikos Tomo Akviniečio bei tomistų adresu. Buvo kritikuojama ne apskritai visa tomizmo sistema, o tik atskiros pažiūros, kartais nereikšmingos, o kartais ir esminės. Pirmaisiais mokslo metais logikos kurse dėstytojas neminėdavo nei naujųjų laikų filosofų vardų, nedėstydamas nei jų pažiūrų. Mat viduramžių logika buvo aukšto lygio, o naujųjų laikų filosofai ją neigė vienašališkai, nepastebėdami jos laimėjimų, taip pat nesukurdami teorijų (išskyrus Leibnicą), galinčių pilnavertiškai pakeisti viduramžių logiką. Užtat naujųjų laikų gamtos mokslo pasiekimai ir iš jų sekančios filosofinės išvados scholastiką pastatė į keblią padėtį. Ypač sunkioje padėtyje atsidūrė scholastinė gamtos filosofija: palyginus su naujųjų laikų gamtos mokslo laimėjimais, scholastiniai gamtos reiškinių aiškinimai ir peripatetinė gamtos filosofija atrodė atgyvenę. Ir jėzuitai būdavo priversti studijuoti naujausius mokslo pasiekimus. Jų pačių tarpe atsirasdavo žymių mokslininkų, pavyzdžiui, K. Seineris. Ištyręs fizikos-matematikos mokslų būklę senajame Vilniaus universitete, prof. Z. Žemaitis nurodo, kad ir anuo metu pasitaikydavo tokių profesorių, kurie žinojo tuometinį gamtos mokslą ir pateikdavo studentams rimtų žinių. Pavyzdžiui, tokie buvo A. Milevskis, O. Krygeris, dėstę XVII a. pirmoje pusėje⁹. Jėzuitams rūpėjo ne gamtos mokslai, o teologija ir filosofija, reikalingos kovai su reformacija. XVII a. viduryje įveikus Lietuvoje reformaciją, gamtos mokslai Vilniaus universitete susilpnėjo, smuko. Šis smukimas tęsėsi ištisą šimtmetį. Prie to prisidėjo dar ir įvairios Lietuvą bei Vilnių ištikusios nelaimės (karai, epidemijos, gaisrai).

Nors Vilniaus universitete ir pasitaikydavo profesorių, susipažinusių su tuometiniais gamtos mokslais, gamtos filosofija nebuvo jais grindžiama. Joje buvo daug klausimų, kurių sprendimas, remiantis tuometinės gamtotyros laimėjimais, būtų neišvengiamai pakenkęs teologijai. Todėl naujųjų laikų mokslui ir filosofijai buvo paskelbta v e t o. Tačiau pažangesnį scholastikos dėstytojai, linkę į ieškojimus, ne visuomet šiam draudimui pakludavo. Jie remdavosi naujųjų laikų mokslu ten, kur pastarasis

⁷ Nr. 860, p. 102.

⁸ Nr. 1208, p. 35 v.

⁹ З. Жемайтис, Физико-математические науки в старом Вильнюсском университете (1579—1832 гг.): Литовский математический сборник, II, № 2, Вильнюс, 1963.

betarpiškai nepaliesdavo scholastinės gamtos filosofijos išvadų. O kai kurie drąsesnieji dėstytojai nueidavo dar toliau — priimdavo net kai kurias gamtamokslines Dekarto pažiūras, kurias dėstyti buvo kategoriškai uždrausta. Tiesa, tokiu atveju dėstytojai Dekarto vardo neminėdavo, o nurodydavo, kad, pavyzdžiui, „taip teigia naujieji optikai“. Straipsnyje „Psichologijos dėstymo Lietuvos mokyklose XVII a. pabaigoje — XVIII a. pradžioje apžvalga“ esu nurodęs, kad Dekarto pateiktas refleksio supratimas nebuvo svetimas psichologijai, dėstyti XVII a. antrojoje pusėje Vilniaus universitete¹⁰. Be to, kritikuojant naujųjų laikų gamtos filosofiją, būdavo išdėstomos (tiesa, gan siaurai), Koperniko, Galilėjaus, Dekarto ir kitų pažiūros. Polemikos su naujųjų laikų gamtos mokslu ir gamtos filosofija dėka studentas turėjo galimybę, tegul ir ribotą, palyginti naujųjų laikų filosofiją su scholastika. Visa tai žymiu mastu paaiškina tą faktą, kad Vilniaus universiteto auklėtiniais buvo ir tokie žmonės, kaip K. Lyščinskis.

Vilniaus universitete studentas, klausydamas gamtos filosofijos kursą, išgirdavo kai kuriuos Renesanso ir naujųjų laikų mokslininkų bei filosofų vardus ir kai ką sužinodavo apie jų pažiūras. Tai — Kopernikas, Dž. Brūnas, Kepleris, Galilėjus, Dekartas, Šeineris, Kircheris, Kardanas, Tycho Brahė, Harvėjus, Paracelsas, Pomponacis. Naujųjų laikų mokslininkų ir filosofų pažiūras kiek detaliau nagrinėdavo tik drąsesnieji, ieškoti linkę scholastikos dėstytojai. Tuo tarpu kiti tik nurodydavo, kad, pavyzdžiui, Koperniko ir Dekarto pažiūros klaidingos, nepriimtinos, uždraustos. Apskritai Vilniaus universitete gamtos filosofija išliko scholastinė, su tipiškais scholastikai problemomis, tipiškų jų sprendimu, tipiškais autoritetais ir tarpusavio ginčais.

Kokios gi problemos buvo nagrinėjamos gamtos filosofijos kurse? Imkime kad ir Gregorijaus Hincio 1639/1640 metais dėstytą gamtos filosofijos kursą, susidedantį iš 4 dalių. Kiekviena jo dalis susideda iš atskirų traktatų, kuriuos sudaro disputacijos, susidedančios iš klausimų, o klausimai dar suskyla į atskirus paragrafus. Kadangi klausimų buvo gana daug, tai, pateikdami kurso struktūrą, nurodysime tik reikšmingiausius.

Antroji filosofijos dalis. Fizika, arba gamtos filosofija

[vadas

Pirmoji gamtos filosofijos dalis. Apie gamtos kūną apskritai, apie Aristotelio „Fizikos“ aštuonias knygas

I traktatas. Apie gamtos kūno pradą

Apie prado prigimtį ir apibrėžimą. Kas yra pirmieji pradai ir kokie jie? Kokių būdu materija, formos neturėjimas ir forma bendru požiūriu sudaro pradą? Ar egzistuoja pirminė materija? Ar pirminei materijai būdingas dalinis savarankiškas egzistavimas? Apie materijos siekimą. Apie pirminės materijos vieningumą. Apie formos neturėjimą. Apie substancialią formą. Apie substancialių formų savarankišką egzistavimą. Apie formų savybes. Apie materijos ir formos vieningumą. Apie natūralią, sudarytą iš dalių visumą

II traktatas. Apie gamtos kūnų priežastis

Apie prigimtį ir mokėjimą. Apie priežastis apskritai. Apie priežasčių skirstymą. Apie priežasčių santykį su pasekmėmis. Apie materialią priežastį. Apie formalią priežastį. Apie idėją kaip priežastį. Apie tikslo priežastį. Apie veikiančiąją priežastį. Apie pirmąją priežastį. Apie veikiančiąją antrinę priežastį. Apie atsitiktines priežastis

III traktatas. Apie gamtos kūnų požymius

Apie judėjimą ir rimtį. Apie judintoją ir judinamąjį. Apie kiekybę. Ar kiekybė realiai skiriasi nuo substancijos? Ar kontinumas susideda iš dalių aktualiai? Apie begalybę. Ar natūraliai egzistuoja arba gali egzistuoti aktuali begalybė? Apie vietą. Ar yra arba gali būti gamtoje tuštuma? Ar tuštumoje, jei ji būtų, galimas judėjimas? Apie laiką. Apie laiko prigimtį, požymius ir laiko subjektą

¹⁰ Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija, III, V., 1962.

Antroji gamtos filosofijos dalis. Apie neatsirandantį ir neišnykstantį kūną. Apie keturias Aristotelio knygas „Apie dangų“

I traktatas. Apie pasaulį, arba visatą

Apie visatos prigimtį ir substanciją. Apie pasaulio kilmę ir trukmę. Ar pasaulis sukurtas ir kas jį sukūrė? Ar pasaulis turi pradžią, ar jis amžinas? Kuriais metais ir kokių laiku pasaulis sukurtas? Kokia eile pasaulis sukurtas? Kaip ilgai pasaulis egzistuos? Apie tobulumą, vieningumą ir kitus pasaulio požymius

II traktatas. Apie dangų

Apie dangaus prigimtį ir substanciją. Apie dangaus sferų tarpusavio skirtumą ir jų skirtumą nuo žvaigždžių. Apie sferų skaičių ir judėjimą. Kas ir kaip sferas judina? Kokia sferų forma? Ar sferos permatomos, ūksmingos ir spalvotos? Apie sferų šviesą. Apie sferų aktyvumą ir įtaką žemei

Trečioji gamtos filosofijos dalis. Apie atsirandantį ir išnykstantį kūną. Apie dvi Aristotelio knygas „Apie atsiradimą ir išnykimą“

I traktatas. Apie atsirandantį ir išnykstantį kūną apskritai

Apie atsiradimo ir išnykimo prigimtį. Apie substancialų atsiradimą ir išnykimą. Apie pakitimą. Apie poveikį ir reagavimą į poveikį. Apie junginius. Apie mišrius temperamentus

II traktatas. Apie paprastą atsirandantį kūną, arba apie elementus

Apie elementus apskritai. Apie elementų skaičių, formą ir vietą. Apie vienu elementų virtimą kitais ir atvirkščiai. Apie elementus, skyrium paėmus. Apie ugnį. Apie orą. Apie vandenį. Apie žemę kaip paskutinį elementą

Ketvirtoji gamtos filosofijos dalis. Apie negyvą sudėtinį kūną. Apie keturias Aristotelio „Meteorologijos“ knygas

I traktatas. Apie sudėtinį netobulą kūną, arba apie meteorus

Apie meteorus apskritai. Kas yra meteorai ir kokie jie yra? Apie meteorų vidines priežastis, arba apie jų materiją ir formą. Apie meteorų išorines priežastis, arba apie jų veikiančiąją ir tikslo priežastį. Apie ugnies meteorus. Apie oro meteorus. Apie vandens meteorus

II traktatas. Apie negyvą tobulą sudėtinį kūną, arba apie mineralus

Apie metalus. Apie metalų rūšis ir būklę. Apie akmenis apskritai. Apie marmurą ir kitus paprastus akmenis. Apie perlus ir brangakmenius. Apie kūnus skystu pavidalu ir turtingas žemes

Paskutinės gamtos filosofijos dalies — psichologijos, t. y. traktato „Apie sielą“ — G. Hincio kurse nėra. Scholastinę psichologiją esu nušvietęs aukščiau minėtame straipsnyje.

Apžvelgsime kai kurias gamtos filosofijos kurso problemas.

3. Materija ir forma

Aristotelio „Fizikos“ pirmoji knyga nagrinėja tradicinį senovės graikų filosofijos klausimą, kas yra *arche*, t. y. pasaulio daiktų ir reiškinių pradai. Šį klausimą Aristotelis taip pat sprendžia ir „Metafizikoje“. Sekdama Aristotelium, scholastika aiškino, kad vidiniai daiktų pradai (*principia*) yra tai, iš ko atsiranda visi daiktai, ir kad jie negali būti išvedami iš kokių nors kitų pradų. Tie vidiniai pradai esą galutiniai: „Gamtos kūno vidiniai pradai yra tai, kas neišvedama nei iš jų pačių, nei iš kitų pradų, bet viskas atsiranda iš jų. Taip teigia Aristotelis“¹¹. Kokie tie pradai?

Scholastika teigė, kad gamtos kūnus galima nagrinėti dviem požiūriais: Pirma, *in facto* — tai gamtos kūnų traktavimas pastovume, taip, kaip jie tuo metu yra. Šiuo požiūriu gamtos kūnus sudaro du pradai — materija ir forma. Antra, *in fieri* — tai gamtos objektų nagrinėjimas, jiems kintant, įgyjant substancialią formą, pakeičiant vieną formą kita. Šiuo požiūriu nagrinėjant, atsiranda trys pradai — materija, forma ir formos neturėjimas (*privatio*). Šiuos tris pradus nurodo ir Aristotelis: „Taigi vienas pradai yra ji (materija.— *R.P.*) (ne ta prasme vienas ir

¹¹ Nr. 1019, p. 145 r.

vieninga kaip apibrėžtas objektas), kitas pradas — tai, ką atitinka sąvoka (forma), be to, priešinga jai — „neturėjimas“¹².

Scholastika laikė teisingu teiginį, kad iš nieko niekas neatsiranda (*ex nihilo nihil fit*), jei buvo kalbama ne apie pasaulio kūrimą ir ne apie dievo įsikišimą. Vadinasi, buvo dėstoma, kad materija yra visų gamtos kūnų pagrindas, pradas, kad iš jos atsiranda daiktų įvairovė. Bet, be materijos, yra dar ir antras pradas — forma. Aristotelis, svyruodamas tarp materializmo ir idealizmo, nesugebėjo pasaulį paaiškinti materija ir jos savybėmis. Atiduodamas duoklę platonizmui, jis manė, kad antrasis daiktų pradas yra forma. Šia Aristotelio koncepcija scholastika ir pasinaudojo pasaulio kūrimui, dievo buvimui filosofškai pagrįsti. Sutinkamai su šia koncepcija dievas — tai tobuliausia forma, esanti formų hierarchijos viršūnėje. Tačiau tarp Aristotelio „formas“ ir scholastų „formų“, „esmių“ buvo ir tam tikras skirtumas. „Formos“, „esmės“ sąvokose Aristotelis matė tik kokybinius, fenomenologinius reiškinių apibrėžtumus, o ne reiškinių priežastinio aiškinimo priemones. Sakydamas, kad dviejų medžiagų junginys turi „formą“, Aristotelis tik konstatuoja, kad cheminis junginys įgauna naują kokybę, skirtingą nuo jį sudarančių elementų kokybės. Tuo tarpu scholastika formas pavertė reiškinių priežastinio aiškinimo priemonėmis¹³.

Suprasti scholastinę „formas“ sąvoką gali padėti ši analogija. Sakydama, lentoje kreida nubrėžiamos trikampio, kvadrato, apskritimo ar kitos figūros. Kreida visose figūrose ta pati, jos dalelės visiškai neutralios, jos vienodai gerai tinka nubrėžti ir trikampiui, ir kvadratui, ir bet kuriai kitai figūrai. Kreidos dalelės — tai tų figūrų materija, o nubrėžtos figūros — tai forma. Arba štai kaip buvo aiškinamas organizmo augimas, vystymasis. Viena vertus, organizmas įsisavina neorganines medžiagas. Kita vertus, organizme atsiranda tokios savybės, kurių visiškai nėra neorganiniame pasaulyje. Girdi, tos naujos savybės atsiranda dėl to, kad pačiame organizme yra tų savybių šaltinis, jo pakitimų pradas. Materija tokiu pradų negalinti būti, nes ji neturinti tokių savybių, kokios būdingos gyvam organizmui. Tokiu pradų tegalys būti tik antrasis pradas — substanciali forma (*forma substantialis*). „Forma geriausiai apibrėžiama taip: ji yra paprastas substancialus materijos aktas, savaime su ja sudarantis vienvė.“¹⁴ Buvo skiriamos įvairiausios formų rūšys: natūralios, dirbtinės, materialios, nematerialios, vidinės, išorinės, substancialios, atsitiktinės ir t. t. Čia atsiverdavo plačios galimybės scholastinėms spekuliacijoms.

Trečiasis pradas — formos neturėjimas (*privatio*) buvo reikalingas paaiškinti, kaip materija įgauna formą, kaip joje viena forma išnyksta ir atsiranda kita forma. Pavyzdžiui, lentoje netvarkingai išbarstytos kreidos dalelės tėra materija, formos čia dar nėra, forma atsiranda tada, kai iš kreidos dalelių bus nubrėžta figūra. Materija iš vienos formos gali pereiti į kitą, pavyzdžiui, medis virsta ugnimi ir pelenais. Kol medis nesudegė, jis neturi nei ugnies, nei pelenų formos. Buvo pabrėžiama, kad *privatio* — tai ne materijos neturėjimas, o tik formos neturėjimas. Formos neturėjimas esąs ne proto konstruktas, bet realiai egzistuojantis pradas. Tad materija nurodanti, kas kuo pavirsta, forma nurodanti, į ką pavirsta, o formos neturėjimas nurodąs, iš ko pavirsta.

Viduramžių filosofijoje dėl Aristotelio materijos ir formos koncepcijos vyko dideli ginčai. Tomistai, skotistai, averoistai, okamistai šią koncepciją aiškino savaip. Tomistai akcentavo idealistinę šios koncepcijos pusę, o

¹² *Аристотель. Физика, I, 7, М., 1937, стр. 24.*

¹³ *В. П. Зубов, Физические идеи древности. В кн.: Очерки развития основных физических идей, М., 1959, стр. 40.*

¹⁴ Nr. 2153, p. 50 g.

pastarųjų trijų srovių atstovai iš materijos ir formos koncepcijos darydavo artimas materializmui išvadas. Vilniaus universitete jėzuitai, kaip jau minėta, buvo linkę į eklektizmą, derino tomistų, skotistų ir okamistų pažiūras. Tačiau jas suderinti buvo nelengva, ir todėl vieni daugiau rėmėsi Tomu Akviniečiu, o kiti — Skotu ir Okamu.

Materija buvo skirstoma į pirminę (*materia prima*) ir antrinę (*materia secunda*). Tokį skirstymą pateikė jau Aristotelis, kuriuo sekant, pirmine materija buvo laikoma toji, kuri yra visų formų pagrindas, kuri bendra visiems kūnams, o antrine — toji, kuri yra atskiros konkrečios formos apibrėžta, apiforminta: „Egzistuoja pirminė materija, kuri yra bendras visuose daiktų atsiradimuose ir išnykimuose išliekančio substancialių formų subjekto pavadinimas“¹⁵; „Pirminė materija yra pirmutinis ir paskutinis substancialių ir atsitiktinių formų subjektas, kuris tik vienas išlieka pakitimuose. Antrinė materija yra pirminės materijos, įgavusios substancialias formas, būtis“¹⁶; „Iš esmės pirminę materiją galima taip apibrėžti: ji yra nesudėtinė substanciaja ir pirmasis kieno nors formos subjektas“¹⁷. Kitaip tariant, scholastai teigė, kad antrinė materija yra ne kas kita, kaip konkreti medžiaga. Materijos ir medžiagos skirtumą scholastika gerai suprato: medžiaga gali pakisti, o materija yra tai, kas išlieka pastovaus visuose pakitimuose. Taigi kredo dalelės, iš kurių nubrėžta figūra, tai antrinė materija. Pati konkrečios geometrinės figūros forma buvo vadinama atsitiktine forma (*forma accidentalis*), nes tomis pačiomis kredo dalelėmis vienodai sėkmingai buvo galima nubrėžti ir kitokią figūrą.

Toliau buvo kritikuojamos kitioniškos pažiūros į materiją: kabalistų, viduramžių alchemikų, teigusių, kad pirminė materija esanti druskos, sieros ir gyvsidabrio junginys (druska esanti materialus kūnų pagrindas, sierra — dvasinis, o gyvsidabris — drėgmės ir ugnies pradai), ir kt. Labiausiai buvo puolama atomistika. Pirmiausia buvo išdėstoma Aristotelio knygoje esanti senovės graikų atomistų — Leukipo ir Demokrito — pažiūrų kritika. Kritikuojant Galilėjaus ir Dekarto pažiūras, buvo nurodoma, kad šie naujieji filosofai tęsia atomistines pažiūras: „Trečia, reziumuoju specialiai prieš Renė Dekartą, arba Kartezijų, galą, ir Galileo Galilėjų, italą, ir prieš kai kuriuos naujuosius medikus ir matematikus, kurie, sekdami Demokritu, Leukipu, Empedoklu ir kitais antikiniiais filosofais, moko, kad materiją sudaro tik atomai, arba mažiausios korpuskulos („atomas“ yra graikiškas pavadinimas, reiškiantis mažiausius vienetus dalijant arba skaidant), kurioms įvairiai išsidėstant ir susidaro sudėtiniai kūnai“¹⁸.

J. Brikcijus savo kurse taip pat nurodo, kad Dekartas ir Galilėjus atgaivinę antikinę Demokrito ir Leukipo pažiūrą ir kad šios pažiūros laikosi daugelis matematikų bei medikų, teigdami, priešingai Aristoteliui, jog materija yra ne kas kita, kaip korpuskulos arba atomai, fiziškai nedalomi, tačiau dalomi matematiškai, o todėl jie turi tris matavimus — ilgį, plotį ir aukštį. Atomistų nuomone, gamtą sudaro įvairiai išsidėstę atomai, panašiai kaip spaustuvėje įvairiai išsidėčiusios raidės sudarančios kalbą, raštą¹⁹.

Nurodymas, kad atomistinės teorijos laikosi daugelis naujųjų laikų mokslininkų, galėjo sudominti studentą. Taigi naujųjų laikų filosofų pažiūrų dėstymas atsigrėždavo prieš scholastiką. Dėl to vengta plačiau jas dėstyti ir stengėsi jas sukritikuoti Aristotelio ir kitų scholastikos autori-

¹⁵ Nr. 860, p. 39.

¹⁶ A. Krasnodębski, *Philosophia Aristotelis*, pars II, ass. III, § 1, Varsaviae, 1678.

¹⁷ Nr. 1176, p. 178 r.

¹⁸ Nr. 860, p. 41.

¹⁹ Nr. 2131, p. 221 v.

tetų argumentais. J. Brikcijus samprotauja taip. Jei tik atomai sudarytų visus kūnus, tai kūnai būtų nesunaikinami, negalėtų išnykti. Bet tai, girdi, prieštarauja patyrimui. Pavyzdžiui, medis sudega, taigi kūnai esą nesudaryti iš atomų, atomai nesudarą pirminės materijos. Jei kūnus sudarytų tik atomai, tai, girdi, nebūtų galima paaiškinti, kodėl šiltas vanduo nuo šalčio traukiasi, kaip iš šalto vandens šiluma išvaro šaltį. Jei šviesa tik atomai, tai kaip paaiškinti, kur ji taip greit dingsta, kai žvakė užgesinama. Bet svariausiu argumentu prieš atomistiką buvo laikomos tikėjimo dogmos. Jei materialius kūnus sudaro atomų sanaujos, tai tada nesą jokios formos, patys atomai substancialūs, o tai prieštarauja tikėjimui, nes kvapas, skonis, spalvos ir kitos kokybės esą ir eucharistijoje, o joje esanti ne materialinė substancija, o tik dvasinė. Panaši atomizmo kritika duodama kone kiekviename kurse. Kaip matome, scholastams atomistika buvo nepriimtina todėl, kad ji atmeta vieną iš aristotelinės-scholastinės filosofijos kertinių principų — formos pradą, kad atomistika neišvengiamai skelbė materializmą. Dekartas išjuokė reiškinį aiškinimą scholastinėmis formomis, kaip „paslėptomis kokybėmis“, nurodė, kad jos nieko nepaaiškina, kad tai nemokslinis galvojimo būdas, kad forma — tai Aristotelio prasimanymas. Šią Dekarto kritiką buvo stengiamasi sušvelninti, tačiau pagrindinė mintis vis tiek buvo pasakoma. Tas pat J. Brikcijus nurodo, kad Dekartas formas atmetė, kad pagal jo filosofijos principus formos nereikalingos²⁰.

Scholastikoje daug ginčytasi dėl pirminės materijos požymių, šios materijos santykio su forma. Didelių sunkumų scholastikai buvo sudaręs materialistinis Aristotelio teiginys, kad materija yra amžina, nesukuriama ir nesunaikinama. Pirmieji krikščionių filosofai buvo net priėmę šią pažiūrą, teigdami, kad materija tokia pat amžina, kaip ir dievas, ir kad dievas pasaulį ne sutvėręs, o tik suformavęs iš amžinos materijos. Tačiau vėliau ši pažiūra buvo pasmerkta, ir materijos amžinumą teigėdavo tik averoistai ir kai kurie nominalistai. Senajame Vilniaus universitete šis klausimas buvo aiškinamas taip, kaip jį aiškino ortodoksinė scholastika Vakarų Europoje. Aristotelio pažiūra į materijos amžinumą buvo laikoma klaidinga ir taisyoma teologiškai. Buvo sutinkama su Aristotelium, kad materija natūraliai negali iš kur nors atsirasti, negali ir išnykti. Materija neatsirandanti (*ingennerabilis*), nes ji esanti dievo sukurta *ex nihilo*. Taip aiškinama visuose be išimties nagrinėjamuose kursuose. Pavyzdžiui, viename iš jų sakoma: „Pirminė materija yra neatsirandanti ir neišnykstanti natūralių veiksmų pažiūriu. Materija buvo dievo sukurta, sukuriant pasaulį“²¹.

Kitas materijos požymis — jos vieningumas (*unitas*). Buvo skiriamos kelios vieningumo rūšys, tame tarpe rūšinis vieningumas (*unitas specificata*), kurį žymiausi scholastikos autoritetai ne visuomet pripažindavo. Tomas Akvinietis, kartodamas platoniškąjį pasaulio dualizmą, teigė, kad žemės materija ir dangaus kūnų materija iš principo skiriasi. Žemės kūnai gali atsirasti ir išnykti, tuo tarpu kai dangaus kūnai esą pastovūs, neatsirandantys ir neišnykstantys. Šios dualistinės pažiūros šalininkų, gal būt, galėjo būti ir Vilniaus universitete jo ankstyvuojų laikotarpiu, XVI a., kai dar mažai buvo žinoma naujųjų laikų astronomija. Tuo tarpu nagrinėjamų kursų autoriai, žinodami astronominius atradimus, dualistinę Tomo Akviniečio pažiūrą atmeta. Tiesa, neretai jie apie materijos vieningumą teigia dar nedrąsiai, probabilitizmo metodu, kuris scholastikoje buvo plačiai vartojamas. Pagal šį metodą pažiūra, kad žemės ir dangaus kūnų materija vienoda, tėra tikėtina: „Tikėtina, kad dangaus kūnų mate-

²⁰ Ten pat, p. 257 r.— 257 v.

²¹ Nr. 2184, p. 24 r.

rija yra tos pačios rūšies, kaip ir žemės kūnų materija“²². Nežinomas šio kurso autorius šį teiginį grindžia dar ir Okamo argumentu, kad nėra reikalo dauginti esmių, nėra reikalo manyti, kad dangaus kūnų materija kitokia.

Pagrindinis argumentas materijos vieningumo naudai buvo astronomų išvados, padarytos tiriant dangaus kūnų judėjimą. Buvo nurodoma, kad Aristotelis šiuo klausimu menkas autoritetas, nes jis klydo teigdamas, kad dangus ir materija amžini. Todėl iš dalies reikia tikėti astronomų išvadomis. O kai kurie dėstytojai pasisako už materijos vieningumą dar ryžtingiau, kategoriškai, be tikėtinumo: „Dangaus kūnų, jei jie yra junginiai, materija yra tos pačios rūšies, kaip ir žemės kūnų materija“²³.

Sudėtingiausias buvo materijos ir formos santykio klausimas, dėl kurio buvo didelių nesutarimų tarp žymiausių scholastikos autoritetų. Tomas Akvinietis teigė, kad materija tėra galimybė, gryna potenciali, kad ji savarankiškai egzistuoti negali: „Pirminė materija gamtoje savaime neegzistuoja, nes ji yra ne aktuali būtis, o tik galimybė“²⁴. Materija egzistuojanti tik formos dėka. Pastaroji materijai kaip galimybei suteikianti būtį. Tad forma esanti būties pagrindas (*principium essendi*). Tikrovė, kuriai forma suteikianti būtį, esanti *actus primus*. Objektas formos dėka pasidarys tuo, kuo jis esąs, formos dėka ir sutinkamai su savo forma galės veikti, reikštis, ir tai esąs antrasis tikrovės pasireiškimas — *actus secundus*. Šios Tomo Akviniečio pažiūros Vilniaus universitete buvo laikomos pasenusiomis, ir buvo sekama Dunso Skoto pažiūromis. „Ar pirminė materija yra gryna galimybė, pašalinanti bet kokią aktą? Teigiama atsako tomistų mokykla, neigiamai — skotistų ir jėzuitų ordino daktarai... Pirminė materija nėra gryna loginė arba daiktinė galimybė, pašalinanti bet kurį būties, arba metafizinį, aktą... Pirminė materija nėra gryna aktyvi galimybė... Pirminė materija yra gryna fiziškai pasyvi galimybė... Pirminė materija egzistuoja savarankiškai ir neegzistuoja formos dėka“²⁵.

Iš šių teiginių, kuriuos kartojo jėzuitų profesorai, matome, kad jie atmetė Tomo Akviniečio pažiūrą, jog materija esanti vien pasyvi galimybė, jog ji neturinti jokio savarankiškumo, savaime neegzistuojanti. Ir vis dėlto jie nelaikė materijos tokia savarankiška, kokia ją laikė kraštutiniai nominalistai. Jėzuitų teoretikai teigė, kad materija esanti aktyvi, tačiau tik metafiziškai, t. y. galinti įgauti įvairias formas. Tuo tarpu fiziškai materija esanti pasyvi, fizinių aktyvumą jai suteikianti tik forma. Taigi buvo pripažįstama, kad materijos aktyvumas esąs labai ribotas, kad jis galiausiai priklausąs nuo formos.

Buvo teigiama, kad materija nepriklauso nuo formos aprioriškai, t. y. kad forma nėra priešastis, iš kurios materija gauna būtį, egzistavimą. Ryšium su tuo kilo klausimas, ar gali materija egzistuoti be formos. Čia vėl buvo pasisakoma prieš Tomą Akvinietį ir remiamasi Dunsu Skotu, kuris, vystydamas materijos savarankiškumo idėją, padarė išvadą, kad materija gali egzistuoti ir be formos. Dunso Skoto nuomone, taip gali būti dievo visagalybės dėka: „Teigiū, kad nėra prieštaravimo tvirtinant, jog materija egzistuoja be kokios nors substancialios ir atsitiktinės formos... Dievas be jos gali sukurti materiją... Dieviškąja galybe ji gali būti be formos“²⁶. Dunsas Skotas net kėlė klausimą, ar materija negali mąstyti. Turėdamas galvoje šiuos teiginius, K. Marksas rašė: „Materia-

²² BF 37. 38. 39., p. 210 v.

²³ Nr. 2184, p. 22 v.

²⁴ *Thomas Aquinas*, *Summa totius theologiae*, I, qu. 7, art. 2, Lugduni, 1608.

²⁵ Nr. 1208, p. 43—44.

²⁶ *Ioannes Duns Scotus*, *Quaestiones in lib. II Sententiarum*, dist. 12, qu. 2. *Opera omnia*, vol. 6, p. I, Lugduni, 1639, p. 682—683.

lizmas yra tikras *Didžiosios Britanijos* sūnus. Jau jos scholastas *Dunsas Skotas* klausė savęs: „ar materija negali mąstyti?“

Kad būtų galima padaryti tokį stebuklą, jis griebėsi dievo visagalybės, t. y. jis vertė pačią *teologiją* skelbti *materializmą*²⁷.

Vilniaus universitete buvo kartojamas Skoto teiginys, kad materija dievo visagalybės dėka gali egzistuoti ir be formos: „Kiekvienas materijos egzistavimas yra toks netobulus, kad natūraliai ji negali būti be formos... Dievo galybės dėka pirminė materija gali atsiskirti nuo bet kokios substancialios formos ir be jos išsilaikyti“²⁸. Sprendžiant iš turimų kursų, nė vienas dėstytojas nedrįso tiesiai pasakyti, kad materija gali natūraliai, be dievo įsikišimo, egzistuoti be jokios formos. Jėzuitų mokyklose dėstyti tokią pažiūrą buvo uždrausta: „Mūsų mokyklose uždrausta dėstyti šią pažiūrą, kad pirminė materija natūraliai egzistuoja be jokios formos“²⁹.

Kursų analizė rodo, kad, plintant naujųjų laikų mokslui ir filosofijai, scholastinė materijos ir formos koncepcija ėmė svyruoti net pačių scholastikos šalininkų tarpe. Kai kurie dėstytojai buvo linkę akcentuoti materijos savarankiškumą, tačiau, kaip matėme, nebuvo leidžiama dėstyti, kad materija natūraliai egzistuoja be formos. Todėl reikėjo išsireikšti atsargiai. Šiuo požiūriu įdomūs yra J. Sadkovskio samprotavimai. Jis neigia, kad materija be formos būtų biauři, deformuota, ydinga, ir tvirtina, kad, dievui įsikišus, materija gali egzistuoti visai be formos. Tačiau ar gali materija be formos egzistuoti natūraliai, be dievo įsikišimo? J. Sadkovskis apsvarsto įvairius argumentus už ir prieš. Vienas iš argumentų paremti tezei, kad materija be formos gali egzistuoti natūraliai, buvo skotistų teiginys, jog lavonas jokios formos neturi, bet egzistuoja natūraliai. Galiausiai J. Sadkovskis, pasinaudodamas probabilizmu ir įvairiais sąvokų skirstymais, scholastinę dogmą, kad materija negali natūraliai egzistuoti be formos, laiko tikėtina: „Remiantis visuotiniais autoritetais, tikėtina, kad materija be jokios substancialios formos negali natūraliai egzistuoti ne savo vidiniu egzistavimu, nes tam nėra jokio pagrindo, bet tik dėl natūralaus aktyvumo stokos“³⁰. Čia J. Sadkovskis pasisako atsargiai, su išlygomis. Jis neatmeta formos kaip kūno natūralaus aktyvumo šaltinio, o pažiūrą, kuri paprastai būdavo kategoriškai tvirtinama, telaiko tikėtina. Kiek buvo susvyravusi scholastinė materijos ir formos koncepcija, rodo ir kai kuriuose kursuose pasitaikantys teiginiai, jog, nepaisant to, kad materija tik dievo įsikišimo dėka gali būti be formos, po šio įsikišimo materijos egzistavimas visai nėra antgamtiškas ar koks nors stebuklingas, materija be formos dabar egzistuoja natūraliai. Kąangi dievas esąs visos gamtos kūrėjas, tai jis galėjęs ir tokią materiją sukurti: „Materija, netekusi bet kokių formos, egzistuoja natūraliai“³¹.

Nors ir pabrėždami tam tikrą materijos savarankiškumą, scholastikos dėstytojai teigė, kad materija ir forma sudaro vienovę. Susidarė du skirtingi požiūriai į materijos ir formos vienovę. Vieno požiūrio reiškėjai buvo vadinami modalistais (arba modistais). Jie teigė, kad materijos ir formos vienovė — tai kažkoks modusas, kažkokia savarankiška esmė, realiai egzistuojanti, skirtinga nuo materijos ir formos. Ši modalistinė pažiūra sekė iš viduramžių realizmo, kuris objektų savybes ir santykius atskirdavo nuo pačių objektų ir paversdavo savarankiškai egzistuojančiomis esybėmis. Modusu buvo laikoma kažkokia fizinė esmė, galutinis

²⁷ K. Marksas ir F. Engelsas, *Sventoji šeima*, V., 1960, p. 141.

²⁸ Nr. 2153, p. 30 v.—31 r.

²⁹ Nr. 1077, p. 40 r.

³⁰ Nr. 2184, p. 19 v.

³¹ Nr. 2131, p. 231 r.

apibrėžtumas: „Griežtai paimtas, modusas yra fizinė aktualybė ir galutinis apibrėžtumas“³². Tokie vėlyvosios scholastikos autoritetai, kaip Ruvijus, Toletas, Suarezas, Ariaga ir kiti, buvo modalistai. Vilniaus universitete jie turėjo savo pasekėjų. Laikytasi nuomonės, kad kiekvienas naujas pavadinimas išreiškia kažkokią naują esmę, naują formą. Kadangi materijos ir formos vienovė egzistuojanti, tai ši vienovė turinti būti savarankiška modali esmė (*entitas modalis*). „Faktiškai egzistuoja modusai, realiai adekvačiai skirtingi nuo savo inodifikatų, kurių pirmasis yra substanciali fizinė vienovė.“³³ „Substanciali fizinė vienovė apskritai yra modali esmė, skirtinga nuo materijos ir formos.“³⁴

Nominalistai šiuo klausimu buvo vadinami antimodalistais (arba antimodalistais). Vilniaus universitete prieš modalistų spekuliacijas esmėmis kaip savarankiškai egzistuojančiomis esybėmis pasisakė T. Požekis ir J. Sadkovskis. Sekdami nominalistų pažiūromis, jie atmetė modusų egzistavimą. T. Požekis nurodo, kad modalistų pažiūra nieko nepaaiškina: „Vienovės principas neišsprendžiamas atskiru modusu“³⁵. Toliau jis nurodo, kad modalistų pažiūra neišsprendžia ir tokių klausimų, kaip materijos išsilaikymo, materijos apiforminimo, žmogaus atsiradimo, perėjimo iš vieno apibrėžtumo į kitą bei kiti klausimai. Ypač ryžtingai prieš modalistus pasisakė J. Sadkovskis, plačiai remdamasis nominalistų argumentais. Vienas iš svarbiausių jo argumentų buvo paprastumo principas (tuo metu žinomas Okamo skustuvo pavadinimu), kad nereikia esmių dauginti be reikalo (*entia non sint multiplicandae sine necessitate*). Kai scholastai reiškinio požymio nesugebėdavo paaiškinti, jie tą požymį paversdavo atskira esme, „paslėpta kokybe“. Prieš tai ir buvo nukreiptas Okamo paprastumo principas. Juo vadovaudamasis, J. Sadkovskis kategoriškai teigia: „Modusai negalimi“³⁶. Jis nurodo, kad negali būti tokios visumos, kurios vienovė sudarytų ne materiją ir ne forma, o kažkas skirtinga nuo jų. J. Sadkovskis pasisakė ir prieš modalistinės pažiūros atmainą, teigusią pusiau modusus (*semi-modi*). Tie pusiau modusai maža kuo tesiskyrė nuo modalistų modusų, jie buvo laikomi absoliučiomis esmėmis (*entitates absolutae*), realiai skirtingomis nuo tikrovės daiktų, absoliučios dievo galybės dėka galinčiomis egzistuoti savarankiškai. J. Sadkovskis teigia: „Nėra pusiau modusų arba apibrėžtumų, nėra absoliučių esmių.“³⁷ „Vienovė nėra nei modusas, nei pusiau modusas, nei kokia nors kita esmė, realiai adekvačiai skirtinga nuo jos nešėjų.“³⁸ Žinoma, ir antimodalistai vienovės klausimą aiškino scholastiškai, materijos ir formos vienovę grįsdami tiek jomis pačiomis, tiek dievo visagalybe. Tačiau jų pateikta modusų kaip savarankiškai egzistuojančių esmių kritika — tai objektyviojo idealizmo kritika.

Kaip matėme, materijai aktyvumas buvo pripažintas tik metafizine prasme, t. y. kaip siekimas įgauti formą. Buvo aiškinama, kad materijos siekimas įgauti formą yra dvejopas — pasirenkamasis ir įgimtas. Pasirenkama pažinimo dėka. Žmonės pasirenka protinio pažinimo dėka, o gyvuliai — jutiminiu pažinimu. Įgimtas siekimas esąs besąlyginis, pavyzdžiui, ugnis siekia šilumos, vanduo — šalčio, išmestas akmuo krinta žemyn, ugnis kyla aukštyr ir pan. Substancialias formas sukūręs dievas, tverdamas pasaulį, ir sudėjęs jas į materiją kaip materijos galimybę. Tačiau atsitiktinių (akcidentinių) formų dievas nekūręs. Taip buvo išvedamas

³² Nr. 1208, p. 113 r.

³³ Nr. 2090, pars II, p. 46 v.

³⁴ Nr. 1019, p. 181 r.

³⁵ Nr. 2097, p. 358 v.

³⁶ Nr. 2184, p. 40 v.

³⁷ Ten pat, p. 42 r.

³⁸ Ten pat, p. 46 v.

atsitiktinumų egzistavimas. Materija gali siekti įvairių formų, tame tarpe ir blogų, iškrypusių. Taip teigdami, scholastai manė, kad jie išaiškino blogio egzistavimo priežastį. Jie aiškino, kad vienas objektas galįs turėti tik vieną substancialią formą, tačiau antgamtiškai viena forma galinti apiforminti ir daugiau objektų, galį būti nematerialių, dvasinių formų ir t. t. Taigi daugeliu atvejų filosofija jungiama su teologija, ginčijamasi smulkiais ir nereikšmingais klausimais. Tačiau, kaip matėme, buvo sprendžiami ir principinio pobūdžio klausimai, į kuriuos kai kurie Vilniaus universiteto dėstytojai atsakydavo, remdamiesi nominalistinėmis pažiūromis, pasisakydami prieš viduramžių realizmą, o tuo pačiu ir prieš objektyvųjį idealizmą.

4. Pasaulis

Kosmologinės pažiūros buvo sutelktos traktate „Apie pasaulį ir dangų“. Dėstant šį traktatą, remtasi jau anksčiau išdėstytomis pažiūromis į materiją, erdvę, laiką, judėjimą, begalybę. Šios pažiūros buvo išdėstomos, komentuojant Aristotelio „Fiziką“, o traktatas „Apie pasaulį ir dangų“ buvo Aristotelio traktatų „Apie pasaulį“ ir „Apie dangų“ dėstymas, komentavimas. Jau pradžioje studentams buvo nurodoma, kad Aristotelis daugiausia klaidų padaręs kosmologijoje. Klaidomis buvo laikomos jo pažiūros, neatitikusios tikėjimo dogmų. Antra vertus, nemaža Aristotelio pažiūrų dalis naujųjų laikų astronominių atradimų šviesoje buvo aiškiai pasenusi. Tačiau scholastai atmesdavo toli gražu ne visas pasenusias Aristotelio pažiūras į pasaulį. Kiek jos atitiko tikėjimo dogmas, tiek jų buvo laikomasi. Šiaip ar taip, Aristotelio pažiūros į pasaulį buvo taisomos, remiantis naujųjų laikų astronomijos pasiekimais. Išlikę O. Krygerio ir jo mokinių astronominiai veikalai, taip pat ir patys gamtos filosofijos kursai rodo, kad Vilniaus universitete naujųjų laikų astronomija buvo žinoma, nors ne visi dėstytojai ją gerai žinojo. Tie, kurie buvo susipažinę geriau, daugiau ja ir rėmėsi. Apskritai jokia kita scholastinės gamtos filosofijos dalis nebuvo tiek taisoma, atsižvelgiant į naujųjų laikų mokslo duomenis, kiek traktatas „Apie pasaulį ir dangų“. Čia randame paminėtus šiuos mokslininkus: Koperniką, Galilėjų, Keplerį, Seinerį, Kircherį, Kardaną, Tycho Brahe. Bet, nepaisant visų taisymų, pasaulėvaizdis išliko aristotelinis-scholastinis.

Scholastai Aristotelį daugiausia kritikavo už teigimą, kad pasaulis amžinas, kaip amžina ir materija. Aristotelis nekūrė kosmogonijų; tuo jis ryškiai išsiskiria iš kitų antikinų filosofų tarpo. Jonijos natūrfilosofija aiškino, kad pasaulis atsiradęs iš vandens arba oro, ugnies arba žemės. Tuo tarpu Aristoteliumi pasaulis amžinas, kaip ir jo priežastis. Ši Aristotelio pažiūra prieštaravo tikėjimo dogmai apie kūrimą iš nieko. Aukščiau parodėme, kaip scholastika teologiškai apdorėjo Aristotelio teiginį, kad materija neatsiranda ir neišnyksta. O teiginys apie pasaulio amžinumą buvo laikomas klaidingu: „Pasaulis neegzistavo amžinai, bet yra sukurtas laike — taip moko tikėjimas priešingai Aristoteliumi. . .“³⁹ „Pasaulis sukurtas laike — taip moko tikėjimas“⁴⁰. Pripažinus, kad pasaulis turėjęs pradžią, buvo svarstoma, kaip seniai jis egzistuoja. Buvo teigiama, kad pasaulio amžius — nuo 5000 iki 7000 metų. 1724 metų traktate tvirtinama, kad pasaulis turįs 6923 metų, nes sutvertas 5199 metais prieš mūsų erą. O 1640 metais G. Hincas aiškina, kad pasaulis turįs 5640 metų. Ti-

³⁹ BF 37. 38. 39., p. 320 v.

⁴⁰ Nr. 1176, p. 311 v.

piškai scholastiškas buvo ir klausimas, kuriuo metų laiku pasaulis sukurtas. Vis dėlto laikytasi nuomonės, kad pasaulis buvęs sutvertas pavasarį, kovo 19 arba 25 dieną.

Aristotelis teigė, kad pasaulis esąs aprėžtas erdvėje, baigtinis, sferinės formos. Aprėžta sferinė visata judanti, tą rodąs žvaigždžių judėjimas. Tačiau kieno atžvilgiu žvaigždės keičia savo vietą, jei už visatos ribų nieko nėra? Aristotelis manė, kad baigtinė sferinė visata judanti nejudančios Žemės atžvilgiu, kuri kaip sunkiausia iš kitų planetų esanti visatos centre. Toks centrinis kūnas buvo reikalingas paaiškinti judėjimui. O judėjimą Aristotelis aiškino kaip vieno kūno užimamos vietos pakeitimą kito kūno atžvilgiu. Aristotelio pateiktas visatos vaizdas buvo taisomas, kol galiausiai XIV—XV amžiais Europoje nusistovėjo vadinamoji Aristotelio—Ptolomėjaus sistema, kuri ir buvo dėstoma Vilniaus universitete.

Studentams buvo aiškinama, kad pasaulį tiksliausiai nusakęs Aristotelis: „Pasaulis yra dangaus ir žemės konglomeratas“⁴¹. Žemė — jo centras, apie Žemę juda dangaus sferos (*coeli*). Klausimu, kiek yra sferų, nebuvo sutariama. Dažnai buvo aiškinama, kad iš viso esančios trys sferos. Pirmoji — tai empirėjus (nejudantis dangus), dievo kaip pirmojo judintojo (*primus motor*) buveinė. Po jos seka *firmamentum* — nejudančių žvaigždžių sfera, o toliau — planetų sferos⁴². Kituose kursuose aiškinta, kad esančios 8 sferos: nejudančių žvaigždžių (*firmamentum*), o toliau — 7 planetų sferos: Saturno, Jupiterio, Marso, Šaulės, Veneros, Merkurijaus, Mėnulio. Sferų judėjimo priežastimi buvo laikomos inteligencijos, t. y. sferas judinantys angelai. Ši pažūra taip pat perimta iš Aristotelio, kuris manė, kad yra daug nejudančių esmių, inteligencijų, kurios judinančios sferas, ir tuo, nors ir gana abstrakčia forma, atspindėjo senovės graikų politeizmą. Scholastinėje interpretacijoje ši Aristotelio pažūra buvo teologizuota.

Sekant Aristotelium, buvo aiškinama, kad tiek dangaus kūnai, tiek žemė susideda iš tų pačių 4 elementų („stichijų“): žemės, vandens, oro ir ugnies. Išimtis buvo daroma empirėjui, laikomam kažkokia specialia substancija, skirtinga nuo minėtų 4 elementų. Šiems elementams būdingos 4 pirminės kokybės. „Kokios kokybės vadinamos pirminėmis? Atsakau, pirminės — tai tos kokybės, kurių negalima išvesti nei iš kitų kokybių, nei iš jų pačių, tačiau iš jų išvedamos kitos kokybės. Ir tokiomis visi vieninškai laiko šilumą, šaltį, sausumą ir drėgnumą“⁴³. O spalvos, kvapai buvo laikomi antrinėmis kokybėmis. Žemė atitinka sausumą ir šaltį, vanduo — šaltį ir drėgnumą, oras — drėgnumą ir šilumą, ugnis — šilumą ir sausumą. Buvo aiškinama, kad elementai gali virsti vienas kitu, kaip kad, pavyzdžiui, vandens lašai ugnyje virsta ugnimi. Pagal galimybę virsti vienas kitu elementai buvo suskirstyti į to paties simbolio elementus (*symbola*), pavyzdžiui, oras ir ugnis, ir ne to paties simbolio (*dissymbola*), pavyzdžiui, ugnis ir vanduo. Būta ir tam tikrų nesutarimų, aiškinant, ar jie gali virsti vienas kitu. Elementų išsidėstymas buvo aiškinamas, remiantis jų sunkumu ir lengvumu. Žemė kaip sunkiausia esanti visatos centre: „Yra tikra, kad žemė užima apatinę vietą ir yra visatos viduryje lyg jos centras“⁴⁴. Lengvesnis už žemę yra vanduo, kuris todėl išsidėstęs žemės paviršiuje, dar lengvesnis — oras, kuris gaubia žemę, o po jo eina lengviausias elementas — ugnis. Orui dar buvo priskiriamas ir Žemės laikytojo vaidmuo — Žemė nekrinantį todėl, kad ją iš visų pusių laiko apgaubęs

⁴¹ *Aristoteles*, De mundo, Parisiis, 1541, p. 4.

⁴² Nr. 2090, pars II, p. 140 r.

⁴³ Nr. 2094, p. 35 v.

⁴⁴ Nr. 771, p. 50 v.

oras. Visa ši elementų koncepcija buvo aiškiai pasenusi, tačiau jos laikytasi. Jai priešingas pažiūras scholastai kritikavo. Jie kritikavo Kardaną už tai, kad jis ugnies nelaiko ketvirtuoju elementu, taip pat dar Hipokrato pa-reikštą pažiūrą, kad elementais reikia laikyti druską, sierą ir gyvsidabrij.

Scholastai manė, kad sferų, dangaus kūnų judėjimas daro įtaką Žemei: judant sferoms, Žemėje keičiasi metų laikai, kinta gamta, klimatas, sferos teikia Žemei šviesą ir šilumą. Iš to esą galima nuspėti ligas, orą, atmosferinius reiškinius. Tačiau astrologija buvo atmetama, nes moraliniams reiškiniams, likimui sferų judėjimas nedarąs įtakos. Kai kurie autoriai tikino, kad netiesiogiai dangaus kūnai gali turėti įtakos žmogaus valiai, pavyzdžiui, saulė įkaitinanti kraują ir sukelianti pyktį.

Toks buvo scholastinis pasaulėvaizdis. Tačiau, be jo, dėstytojai pateikdavo studentams ir gamtamokslinių žinių, scholastiniam pasaulėvaizdžiui priešingų pažiūrų. Gamtos filosofijos kurse randame nemažą rimtų mokslinių žinių apie Žemę, jos dydį, jos geografiją, apie žvaigždynus, žvaigždėse vykstančius procesus ir kt. Ypač buvo remiamasi žy-maus matematiko ir astronomo K. Seinerio (1573—1650) atradimais, nes pats Seineris buvo įstojęs į jėzuitų ordiną. 1611 metais jis, nepriklausomai nuo Galilėjaus ir Fabricijaus, atrado Saulės dėmes, kai kuriais klausimais polemizavo su Galilėjumi. Kadangi Seineris Saulės dėmes laikė planetomis, skriejančiomis apie Saulę; tai Vilniaus universitete ir buvo aiškinama, kad jos yra lyg ir debesėliai, skriejantys apie Saulę, panašiai kaip ir Žemę gaubia debesys⁴⁵. Traktate nurodoma, kad astronomai priskaičiuoja apie 22 tūkstančius žvaigždžių, pateikiami žvaigždynų pavadinimai, žvaigždžių klasifikavimas pagal dydį. Taip pat aptariami planetų dydžiai ir jų atstumai nuo Žemės, Saulės ir Mėnulio užtemimai. Nurodoma, kad žvaigždės iš dalies šviečia sava šviesa, iš dalies gaunama, kad naujųjų laikų mokslininkai teisingai aiškina, kad žvaigždės žybsi, jų gelmėse vyksta ugniniai procesai. Tokių gamtamokslinių žinių daugiausia pateikiama A. Milevskio, T. Požeckio, J. Brikc-iaus kursuose, taip pat A. Tilkovskio knygoje. Antai T. Požeckis (kuris ypač remiasi Tycho Brahės astronomijos darbais) mini ir Galilėjaus teleskopą: „Po kiek laiko Galileo Galilėjus, mūsų šimtmetyje išradęs optinį vamzdį, kurį vadiname perspektyva („quod perspectivam vocamus“), pastebėjo apie Jupiterį keturias mažas planetas, kurios dideliu greičiu skrieja apie jį ratu ir kurių dėl jų mažumo be minėto prietaiso negalima matyti“⁴⁶. Tai T. Požeckis dėstė 1645 metais, praėjus visai nedaug laiko po minimo Galilėjaus atradimo.

Kai kurie dėstytojai nurodydavo, jog tarp scholastinės filosofijos ir naujųjų laikų mokslo yra didelių nesutarimų. Antai J. Sadkovskis pažymi, kad filosofai ir astronomai nesutaria daugeliu dangaus kūnų judėjimo klausimų. Filosofai teigia, kad sferos ir žvaigždės juda vienodai, kad jas judina angelai. Tuo tarpu astronomai teigia, kad dangaus kūnai juda dviem priešingais judesiais. Tokie nurodymai galėjo paskatinti studentą susimąstyti, žiūrėti į scholastiką kritiškai.

Studentas būdavo supažindinamas su šiomis pasaulio sistemomis: Aristotelio—Ptolomėjaus, Koperniko, Tycho Brahės, o kartais dar ir su egiptiečių. Pirmąjį Tycho Brahės sistemos brėžinį randame A. Milevskio kurse⁴⁷. Žy-maus danų astronomo Tycho Brahės sistema buvo nevykęs Koperniko ir Ptolomėjaus sistemos derinys. Jo sistemoje Žemė yra visatos centras, apie ją skrieja Saulė, o apie Saulę skrieja kitos planetos. Kompro-

⁴⁵ Nr. 2131, p. 382 r.

⁴⁶ Nr. 2097, p. 669 r.

⁴⁷ Nr. 2319, p. 90 r.

misinis Tycho Brahe's sistemos pobūdis nepatenkino nei Koperniko priešininkų, nei šalininkų. Vilniaus universitete ji taip pat buvo kritikuojama.

Kardinolų susirinkimas 1616 m. kovo 5 d. Romoje pasmerkė Koperniko sistemą. Todėl suprantama ir ta kritika, kurią nagrinėjamuose kursuose randame Koperniko sistemos, taip pat ir Dekarto, palaikiusio Koperniką, adresu. Nors buvo dėstoma, kad Žemė nejuda, kad ji pasaulio centras, tačiau svarbu tai, kad studentas būdavo supažindinamas su Koperniko sistema: „Koperniko sistemoje centru laikoma nejudanti saulė, apie kurią skrieja žemė ir dangaus kūnai. Bet šitai — kad saulė stovėtų, o apie ją judėtų žemė — yra šventosios kongregacijos 1616 m. kovo 5 d. dekretu uždrausta dėstyti, grasinant atskyrimu nuo bažnyčios, ir todėl ji visam laikui iš mokyklų pašalinta ir nesektina“⁴⁸. Po šių eilučių seka užrašas „Schema“. Čia turėjo būti Koperniko sistemos brėžinys, tačiau studentas jo nenubraižė. Pirmąjį Koperniko sistemos brėžinį randame 1629 metais A. Milevskio dėstytaame kurse⁴⁹. Pažymėtina, kad kai kuriuose kursuose Koperniku remiamasi tada, kai kalbama grynai astronominiais klausimais, neturinčiais aiškios pasaulėžiūrinės potekstės. Kopernikas kartais vadinamas Didžiuoju („Magnus Copernicus“). Taip Koperniką vadina ir O. Krygerio mokinys A. Dyblinskis savo astronominiame veikale⁵⁰.

Apie Koperniko sistemą įdomiai atsiliepia T. Požeckis. Nors ir dėsydamas scholastinę sistemą, jis Koperniko sistemą apibūdina taip, kad aristotelinis-ptolomėjinis pasaulėvaizdis netenka vertės: „Nikolajus Kopernikas, Varmijos kanauninkas, aiškina visus dangaus reiškinius, nuostabiu savo atradimu patalpino visuomet nejudančią Saulę Visatos centre, įrodė, kad apie Saulę ratu juda Žemė, apie Žemę skrieja Mėnulis, po to virš Mėnulio Merkurijus, pagaliau Venera ir taip toliau — pagal visuotinę astronomų pažiūrą. Šį sferų išsidėstymą Didysis Kopernikas protingiausiai nustatė, kad pagaliau parodytu, ką žmogaus protas sugėba; tačiau šią jo pažiūrą ryšium su kažkokios itališkos knygelės, skirtos Kopernikui apginti, išleidimu, bažnyčia atmetė ir uždraudė kaip aiškiai prieštaraujančią šventajam raštui, kuris daugelyje vietų teigia, kad Saulė juda, o Žemė yra rimtyje“⁵¹.

Sios eilutės rodo, kad lietuvis universiteto profesorius Tomas Požeckis (turimais duomenimis, kursas Nr. 2097 turėtų būti kaip tik jo skaitytas) pritarė Koperniko sistemai. Kitaip jis nebūtų vadinęs Koperniko „Didžiuoju“, jo atradimo „nuostabiu“, protingiausiu nustatymu. Toks atsiliepimas apie Koperniko sistemą darė studentams didelę teigiamą įtaką, blaivino protus nuo scholastinių spekuliacijų. J. Rudomina Dusiatiškis kūrinyje „Theoremata et problemata mathematica“ (1633 m.) ir A. Dyblinskis veikale „Centuria astronomica“ dėl draudimo negalėjo aiškiai pritari Koperniko sistemai. Tuo tarpu T. Požeckis jai aiškiai pritarė.

Kai kurie kiti dėstytojai, susipažinę su tuometiniu gamtos mokslu, mėgino peržiūrėti pasaulėžiūrinius, filosofinius klausimus. Tai jie darė atsargiai, su teologinio pobūdžio išlygomis. Vienas iš tokių svarbių klau-

⁴⁸ Nr. 2131, p. 382 v.—383 r.

⁴⁹ Nr. 2319, p. 90 v.

⁵⁰ A. *Dyblinski*, Centuria astronomica, Vilnae, 1639.

⁵¹ Nr. 2097, 670 r. v.: „Nicolaus Copernicus canonicus Varmiensis admiranda sua inventione, omnia phaenomena coelestia solvens, posuit Solem in centro Universi semper immotum, circa Solem terram moveri in gyrum asseveravit, circa terram lunam volvi, post supra Lunam Mercurium, tandem Venerem et sic ulterius, iuxta communem sententiam astronomorum. Hanc dispositionem coelorum Magnus Copernicus ingeniosissime statuit ut ostenderet tamen quod ingenium humanum valeat; quam tamen eius sententiam ex occasione cuiusdam libelli Italici in defensionem Copernici editi ecclesia reiecit et prohibuit, eo quod manifeste scripturae sacrae adversetur, quae in pluribus locis asserit moveri Solem, terram autem quiescere“.

simų buvo pasaulio begalybės klausimas. Nepajėgdamas išsivaduoti iš aristotelinio-ptolomėjinio finitizmo, Kopernikas pasaulį laikė baigtiniu, aprėžtu. Koperniką pataisė Dž. Brunas, aistringai skelbdamas pasaulio begalybės idėją. Senojo Vilniaus universiteto dėstytojai žinojo tiek Bruno, tiek averoistų pažiūras, taip pat teigusias pasaulio begalybę. Tačiau dėstymo nuostatai (*Ratio Studiorum*) šias pažiūras leido tik kritikuoti. Todėl A. Milevskis ir J. Zabickis, linkę pripažinti pasaulio begalybę, šį klausimą išdėsto atsargiai, pasaulio begalybės idėjai pagrįsti vartoja teologinius argumentus. Nors buvo leidžiama dėstyti, kad pasaulis tik vienas, A. Milevskis sako: „Negalima aiškiai įrodyti, kad pasaulis yra tik vienas, tačiau, remiantis tikėjimu ir vieninga filosofų pažiūra, galima teigti, kad pasaulis yra vienas“⁵². Toliau A. Milevskis, remdamasis dievo visagalybe, teigia, kad pasaulių gali būti daug: „Dievas gali sukurti didesnę skaičių ir skirtingos rūšies pasaulių“⁵³. Dievas galės sukurti dar tobesnių pasaulių už egzistuojantį, tuose galimuose pasauliuose galį būti ir daugiau elementų, negu keturi, galį būti ir daugiau sferų. Nors A. Milevskis apie kitus pasaulius kalba tik kaip apie galimus, o ne kaip realiai egzistuojančius, vis dėlto tai buvo reikšminga: net tokia pažiūra pramušdavo spragą scholastiniame galvojimo būde.

Panašiai pasaulio begalybės klausimą sprendžia ir J. Zabickis: „Klausiu, ketvirta, ar bent gali egzistuoti daugiau pasaulių? Atsakau teigiamai“⁵⁴. Tai esą įmanoma dievo visagalybės dėka. Toliau J. Zabickis nagrinėja argumentus prieš kitų pasaulių galimybę ir juos atremia. Pažiūros, kad pasaulis tėra vienas, šalininkai nurodydavo, kad, jei būtų kitas pasaulis, tai ir jo centre turėtų būti kita Žemė. J. Zabickis atsako, kad vieno pasaulio bruožų nereikia perkelti kitam pasauliui — kitame pasaulyje gali būti kitas centras. Būdavo iškeliamas ir toks argumentas prieš kitų pasaulių egzistavimą. Esamas pasaulis turi 4 požymius, 4 matavimus — egzistavimą, gyvybę, jutimą, mąstymą. Jei būtų kitas pasaulis, tai jis irgi turėtų būti toks pat, jis neturėtų būti skirtingos rūšies. J. Zabickis į tai atsako, kad tikrai kitas pasaulis neturėtų būti skirtingos rūšies, tačiau dievo visagalybė prie šių 4 požymių galinti sukurti dar ir kitokius, dar tobesnius⁵⁵. Taigi pagal J. Zabickį išeina, kad galimi ir kiti pasauliai, dar tobesni už egzistuojantį. Tokios spragos scholastiniame galvojimo būde buvo pramuštos jau viduramžiais (Ričardas iš Midltono, Valteris Burlėjus, Viljamas Okamas ir kiti).

Pažiūra, kad galimi ir kiti pasauliai, yra susijusi su vadinamosios įsivaizduojamosios erdvės (*spatium imaginarium*) koncepcija, kurios racionalaus varianto laikėsi ir kai kurie Vilniaus universiteto dėstytojai. Įsivaizduojamoji erdvė — tai kažkas už sferų, už empirėjus, nors ši erdvė ir ne pozityvi, o tik negatyvi. Kam reikalinga tokia negatyvi erdvė? Buvo aiškinama, kad pasaulis turėjęs būti sukurtas kažkokioje erdvėje. Bet jis negalėjęs būti sukurtas teigiamoje erdvėje, nes jos nebuvo, o todėl buvęs sukurtas neigiamoje, įsivaizduojamoje erdvėje. Vis dėlto ši neigiamą erdvę nesanti grynas niekas, ją galima įsivaizduoti⁵⁶. Atmetus scholastinius priedėlius „teigiama“ ir „neigiama“, lieka, kad pasaulis buvo sukurtas erdvėje. Šitaip atsargiai, teologizuotai kai kada buvo teigiamas erdvės amžinumas. Įsivaizduojamosios erdvės koncepcija studentams dažniausiai būdavo perteikiama neracionaliu variantu, t. y. įsivaizduojamąja erdve buvo laikomas paties dievo neišmatuojamumas.

⁵² Nr. 2319, p. 121 v.

⁵³ Ten pat, p. 123 v.

⁵⁴ Nr. 2005, pars II, p. 23 v.

⁵⁵ Ten pat.

⁵⁶ Nr. 2153, p. 166 v.—167 r.

Naujųjų laikų mokslo ir filosofijos idėjos Vilniaus universitete nelengvai skynėsi kelią, buvo užgožiamos scholastikos. Ir tik nuo XVIII a. vidurio, kai scholastika ir valdantiejiems sluoksniams jau atrodė atgyvenusi, ji ėmė užleisti vietą naujųjų laikų mokslui ir filosofijai.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1967 m. kovo mėn.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ НАТУРФИЛОСОФИИ
В ДРЕВНЕМ ВИЛЬНЮССКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
(17 в. — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 18 в.)**

Р. ПЛЕЧКАЙТИС

Резюме

Натурфилософия, или физика, была наиболее обширной частью схоластической философии, господствовавшей в учебных заведениях Литвы вплоть до середины 18 в. В статье рассматриваются организация курса натурфилософии, ее проблематика. Натурфилософские сочинения Аристотеля преподавались в интерпретации Фомы Аквинского, Дунса Скота, В. Оккама, а также теоретиков схоластики 16—17 вв. Курс состоял из следующих частей: общие начала природных тел, космологическая теория, теория возникновения и уничтожения, метеорология, психология. Показано, что вокруг вопроса о соотношении материи и формы велись большие споры. Сторонники взглядов Дунса Скота утверждали определенную самостоятельность материи.

В связи с достижениями естествознания нового времени схоластическая натурфилософия оказалась в трудном положении. Некоторые преподаватели Вильнюсского университета, склонные к исканиям, не только критиковали натурфилософию нового времени, но и принимали некоторые ее положения. В результате студенты узнавали имена и знакомились с некоторыми взглядами следующих представителей естествознания и философии Ренессанса и нового времени: Коперника, Тихо Браге, Кеплера, Дж. Бруно, Галилея, Декарта, Шейнера, Кирхера, Гарвея, Парацельса, Кардана, Помпонаци. Профессор университета Т. Пожецкис в 1645 г. явно одобрил систему Коперника, называя открытие Коперника «удивительным», «наиразумнейшим установлением». Выдвигались идеи о множественности миров, которые, однако, мыслились не как реально существующие, а как логически возможные.